ГЛАВА ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН КУЬЙГАЛХО

У К А З

29.04.2020 № 83

г. Грозный

Об утверждении Свода основных орфографических правил чеченского языка

В соответствии с Законом Чеченской Республики от 25 апреля 2007 года № 16-рз «О языках в Чеченской Республике», в целях сохранения и развития чеченского языка п о с т а н о в л я ю:

1. Утвердить прилагаемый Свод основных орфографических правил чеченского языка (далее - Свод).

2. Экспертному совету по сохранению и развитию чеченского языка при Главе Чеченской Республики обеспечить актуализацию Свода в части внесения в него новых изменений с периодичностью в 3 года.

3. Государственному казенному учреждению «Институт развития чеченского языка и истории» внести изменения в план научно-исследовательской работы с учетом подготовки проекта Большого орфографического словаря чеченского языка.

4. Министерству финансов Чеченской Республики выделить Министерству образования и науки Чеченской Республики на издание Свода и Большого орфографического словаря чеченского языка денежные средства в сумме 5 000 000 (пять миллионов) рублей за счет средств, предусмотренных в бюджете Чеченской Республики на 2020 год по разделу 01 подразделу 11 «Резервный фонд Главы Чеченской Республики», с последующим внесением изменений в сводную бюджетную роспись республиканского бюджета.

5. Контроль за выполнением настоящего указа возложить на заместителя Председателя Правительства Чеченской Республики Ахмадова Ш.С.

6. Настоящий указ вступает в силу со дня его официального опубликования.

Р.А. Кадыров

АДМИНИСТРАЦИЯ ГЛАВЫ И ПРАВИТЕЛЬСТВА ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ • ДЕПАРТАМЕНТ ДОКУМЕНТАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ • № 5

\\srv01\ОТОД\Дас - 2020\Указы\04.23.Об утв Свода_(27)—04.doc

УТВЕРЖДЕН
указом Главы
Чеченской Республики
от 29.04.2020 № 83

№ 5

СВОД
основных орфографических правил чеченского языка

НОХЧИЙН МЕТТАН
НИЙСАЙАЗДАРАН КОЬРТА БАКЪОНАШ

ЧУЛАЦАМ

МУКЪАЧУ А. МУКЪАЗЧУ А ЭЛПИЙН НИЙСАЙАЗДАР 3
ЦӀЕРДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 6
БИЛГАЛДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 12
ТЕРАХЬДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 14
ЦӀЕРМЕТДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 14
ХАНДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 16
ПРИЧАСТИЙН, ДЕЕПРИЧАСТИЙН НИЙСАЙАЗЙАР 21
ЦХЬАЬНА А, КЪАЬСТИНА А, ДЕФИСЦА А ЙАЗДАР 24
Чолхечу цӀердешнийн нийсайаздар 24
Чолхечу билгалдешнийн нийсайаздар 25
Чолхечу терахьдешнийн нийсайаздар 26
ЦӀерметдешнийн нийсайаздар 27
Чолхечу хандешнийн нийсайаздар 28
Чолхе причастеш, деепричастеш нийсайазйар 29
Чолхе куцдешнаш нийсайаздар 29
Чолхе айдардешнаш а, азтардарш а нийсайаздар 30
ДЕШХЬАЛХЕНАШ А, ДЕШТӀАЬХЬЕНАШ А НИЙСАЙАЗЙАР 30
ХУТТУРГАШ НИЙСАЙАЗЙАР 31
ДАКЪАЛГАШ НИЙСАЙАЗДАР 31
ЙУКЪАДАЛОЧУ ДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР 33
ДОШ ДЕХЬАДАККХАР 33
ДОККХА ЭЛП ЙАЗДАР 34

МУКЪАЧУ А, МУКЪАЗЧУ А ЭЛПИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ 1. Йукъарчу цIерашкахь [й] аз **«й»** элпаца билгалдо («я», «ю», «яь», «юь» элпаш ца йаздеш).
Масала:
йаздан (дIайаздан); йало; йалх; йалхитта; йамарта; йаьлла; йаьIна; йаьшка; йемалйан; йеха; йеша; йига; йир; йист; йоьжна; йоьтти; йоьхна; йузу; йукъарйаьккхина; йоза; йоха; йохка; йурт; йуьззина; йуьртахь; йуьхьиг; совйала шекйала.

Билгалдаккхар.
1. Оьрсийн маттера а, оьрсийн маттехула а тIеэцначу дешнашкахь «я», «ю», «ё» («е») элпаш йаздо.
Масала: *комп**ью**тер, стат**ья**, евро, ал**ья**нс, фортеп**ья**но, кон**ъю**нктив, ад**ъю**тант, интерв**ью**, волонтёр, партнёр, шахтёр*

2. Долахь цIерашкахь «я», «ю», «ё» («е») элпаш йаздо:
Масала:
***Я**ха, **Я**хийта, **Я**лийта, **Я**къуб, **Я**ковлев, **Я**вус, **Я**лхой-Мохк*
***Ю**нус, **Ю**суп, **Ю**лий (Цезарь), **Ю**рмала*
***Е**вропа, **Е**лена, **Е**малхан*
Пётр, Фёдор.

§ 2. Оьрсийн маттера а, оьрсийн маттехула а тIеэцначу дешнашкахь а, долахь цIердешнашкахь а ***«щ», «ь», «ы», «ф»*** элпаш йаздо.
Масала: ***Щ**орс, Салтыков-**Щ**едрин*;
*июл**ь**, Н.В. Гогол**ь**, п**ь**еса, председател**ь**, секретар**ь;***
*шашл**ы**к, т**ы**л, уб**ы**хаш;*
***ф**онетика, ин**ф**икс, пост**ф**икс, интер**ф**икс, картогра**ф**, ка**ф**е, ка**ф**едра;*
*кино**ф**естиваль, **ф**онема, мор**ф**ологи, о**ф**ис, **ф**айл, **ф**ирма.*

Амма оьрсийн «родийн» чаккхенаш ***«я», «е»*** вайн маттахь ца йазйо.
Масала: *конференци, морфологи, орфографи, этнографи, философи, автобиографи, коммерци, композици, лабиализаци, лаборатори, лекци, мероприяти, монографи.*

§ 3. Йеха а, йоца а дифтонгаш «иэ», «уо» йазйан магадо.

Масала:
иэца – *эца;*
диэша – *деша;*
къиэста – *къеста;*
дуьниэ – *дуьне;*
уоза – *оза;*
луо – *ло;*
иэс – *эс;*
дуо – *до;*
лиэла – *лела;*
пиэс – *пес;*
гуо – *го;*
зиэн – *зен;*
тиэн – *тен.*

§ **4**. Мукъа аьзнаш [и], [уь] деха хилар гойтуш, царна тIехьа **«й»** элп йаздо.
Масала: *динахь – диййнахь, дуьлу – дуьйлу, йуьлу – йуьйлу* (хьалхарчу дешнашкахь (*динахь, дуьлу, йуьлу*) мукъа аьзнаш деха дац, цундела **«й»** элп ца йаздина, ткъа шолгIачу дешнашкахь (*дийнахь, дуьйлу, йуьйлу*) [и], [уь] деха ду, цундела «й» элп йаздина).
Билгалдаккхар. МаьIна чIагIдеш, мукъаза элп шалхадолуш хилча а йаздо «й» элп.
Масала: *нийса – нийсса, гIийла – гIийлла, дийнахь – дийннахьехь, Iуьйранна – Iуьйрре, дийна – дийнна.*
Кхидолчу мукъачу аьзнийн дохалла куьйгайозанехь а, зорбанехь а (тароне хьаьжжина) тIехула сиз хьакхарца билгалдаккха магадо.
Масала: *цунах вē̆ша – лyō деша, гIалат дāла – совгIат дала, дукха вāха – гēна ваха, мекха баккха – мēкха лāца, шийла догIа – неIаран дōгIа.*

§ **5**. Мукъазий, мукъий аьзнаш вовшахъуьйш ца хилахь, царна йуккъе къасторан хьаьрк **ъ** йаздо.
Масала: *тIехъиккхина, дайъина, ойъу, синъоьздангалла.*
Билгалдаккхар. Адамийн долахь цIерашкахь къасторан хьаьрк ца йаздо: *Яхья, Бекхан.*

§ **6**. Дашна хьалха йа мукъачу элпана тIехьа [э] аз «**э**» элпаца билгалдо, мукъазчу элпана тIехьа «**е**» элпаца билгалдо.
Масала:
элира – *йелира;*
дIаэлира – *дIайелира;*
дIаэн – *кIеда;*
эсала – *шера;*
схьаэца – *меда;*
дIаэккха – *Iема.*

§ 7. Шеконца ***оьв, ой, эв*** хезачохь дешан йуьххьехь **«эв»** йаздо: ***эв****хьаза,* ***эв****ла,* ***эв****саре;*

«I» йа «хь» элпашна тIехьа «аьв» йаздо: *хьаьвда, бIаьвнаш, нIаьвла, Iаьвши;* кхидолчу мукъазчу элпашна тIехьа «ев» йаздо: *девзиг, вевза, кевнаш, йевдда, къевлина*

§ 8. Барта къамелехь дашна хьалха ***с, т, ст*** шеконца хезачохь (диалекташкахь йа **с**, йа **т** бен ца олучохь) литературин (йозанан) маттахь ***ст*** йаздо: ***ст**ом,* ***ст**ов,* ***ст**игал,* ***ст**ол,* ***ст**аргIа,* ***ст**елахаьштиг,* ***ст**им,* ***ст**аг.*

§ 9. Цlерниг дожаран чаккхенгахь шала мукъаза элпаш ***лл, сс, тт*** йаздо, нагахь дош хийцича мукъаза аз шалхадалахь. Шалха ца далахь – цхьаъ бен ца йаздо.
Масала:
*ба**лл** – бо**лл**ах (о или а) – баь**лл**аш;*
*ха**тт** – хо**тт**ан – ха**тт**аш;*
*ди**тт** – ди**тт**ах – ди**тт**аш;*
*бу**тт** – ба**тт**о – бе**тт**анаш;*
*мо**тт** – ме**тт**ан – ма**тт**о – ме**тт**анаш.*
Амма*: бал – болах – баьлнаш, бос – басах – беснаш, бат – бетах – батош.*

§ 10. Дашехь мукъаза шалха ши элп йух-йуххе нислахь, хьалхарчу элпан шолгIа хьаьрк ца йаздо, шолгIа элп дуьззина дIайаздо.
Масала: [*вокхкха*] – *во**кк**ха,* [*йукъкъе*] – *йу**ккъ**е,* [*цIоцIкъам*] – *цIо**цкъ**ам,* [*лачIкъа*] – *ла**чкъ**а,* [*могIгIара*] – *мо**ггI**ара,* [*эхIхIай*] – *э**ххI**ай,* [*бахьхьаш*] – *баххьаш,* [*латIкъам*] – *ла**ткъ**ам,* [*даьтIтIа*] – *даь**ттI**а,* [*тIкъа*] – ***ткъ**а,* [*цIкъа*] – ***цкъ**а.*

Билгалдаккхар 1. Чолхечу дешнашкахь йух-йуххехь нисделла шина орамера шалха мукъаза элпаш дуьззина йаздо.
Масала: *че**кххь**ажар, йуь**хькI**ам, йуь**хькI**айн.*

Билгалдаккхар 2. Нагахь шалха кхо элп йух-йуххе нислахь, хьалхарчу шина элпан т1етуху хьаьркаш ца йаздо.
Масала: *[лечIкъкъашехь] – лечккъашехь; [IетIкъкъалц] – Iетккъалц.*

§ 11. Доьшуш доцу чаккхенгара ***н*** элп йаздо:

1) цхьана дешдекъах лаьттачу хандешнийн билгалзачу кепехь: *да**н**, да̄**н**, та̄**н**, га**н**, ла̄**н**, лиэ̄**н**, э̄**н**, зиэ̄**н**; тиэ̄**н**, де̄**н**;*

2) цхьана дешдекъах лаьттачу хандашна хьалха дешхьалхе йа кхин орам хIуттуш кхолладеллачу хандешнийн билгалзачу кепехь: *дIада̄**н**, схьада̄**н**, тIета̄**н**, схьага**н**, схьаэ**н**; дуьхьалва**н**;*

3) цхьана дешдекъах лаьттачу билгалдешнийн йуьхьанцарчу кепехь: *цIе**н**, дай**н** (йозаллина), во**н**, кIай**н**, кIо**н**.* Ткъа лач дожаршкахь ца йаздо: *цIечу зезагна, дайчу боларца, кIайчу кехата тIехь*;

4) доланиг дожаран кепах кхолладеллачу билгалдешнашкахь: *лоьрий**н** духар, дешара**н** учреждени, литературин мотт, орфографи**н** бакъонаш, нохчий**н** мотт, шаройн диалект;*

5) цхьана дешдекъах лаьттачу карарчуй, йогӀучуй хенийн лаамазчу причастешкахь а: *ден гӀуллакх, йен забар, гун сурт, лен нах, ден йалта;*

6) царна хьалха дешхьалхе йа кхин орам хӀуттуш кхоллайеллачу причастешкахь а: *схьаден гӀуллакх, дӀайен забар, схьагун сурт, дӀаден хӀу;*

7) дожаршца хийцалучу дешнийн доланиг дожарехь:

цӀердешнийн: *аннийн, берзан, йуьртан, нехан;*

лаамечу билгалдешнийн: *берзачун, йуьртарчун, нехачун;*

лаамечу терахьдешнийн: *цхьаннан, шиннан, пхеаннан, бӀенан;*

цӀерметдешнийн: *сан, цуьнан, хӀораннан, вукхуьнан, цхьаболчеран;*

лаамечу причастийн: *олучун, аьллачун, молучун, меллачун.*

Билгалдаккхар: *хан, чан, кан, лан, гӀан, бен, хен, Ӏин, чин, дин, хьун, бун, ан, жин, кхин, пен, ун, цӀун, шун* бохучу цӀердешнийн чаккхенгахь дерг шеконан «**н**» элп а доцуш, къастош дӀадеша дезаш долу дуьззина «**н**» ду. Дуьззина «**н**» чаккхенгахь долу дешнаш дагардеш хилахь, и «**н**» шалхадолу.
Масала: *ханний, чанний, канний, гӀанний, динний, бунний.*

ЦӀЕРДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ 12. Чаккхенгахь ***г, к*** элпаш долчу цӀердешнашкахь тӀаьххьарчул хьалхарчу дешдекъехь хезаш ***о*** йа дифтонгаш ***иэ, уо*** йелахь, тӀаьххьарчу дешдекъехь «а» элп йаздо, кхин элпаш делахь, «и» элп йаздо.
Масала: *зезаг (з**ие**заг), бирдолаг (бирд**уо**лаг), лоппаг, тентак (т**ие**нтак);*
*дечиг, тӀийриг, тӀаьрсиг, к**ир**тиг, бертиг, д**уь**хьиг, пӀ**аь**лдиг, **уьй**риг.*
Йукъардаккхар: *кийсак, тиймак, пийсак, гийзаг, саьрмак, хьаьрмак, боьлак.*

§ 13. Цхьаллин терахьан цӀерниг дожаран чаккхенгахь ***л*** йа ***р*** долчу цхьаннал сов дешдекъах лаьттачу цӀердешнийн дукхаллин терахьехь ***ш***-на хьалха ***а*** элп ца йаздо, нагахь дукххаллин кеп кхуллуш, суффиксал хьалха догӀучу дешдекъера мукъа аз дахлуш дацахь.
Масала:
*турпал – турпал**ш**, турпал**ш**на, турпал**ш**ка, турпал**ш**ца;*
*векал – векал**ш**, векал**ш**на, векал**ш**ка, векал**ш**ца;*
*синтар – синтар**ш**, синтар**ш**на, синтар**ш**ка, синтар**ш**ца;*
*тукар – тукар**ш**, тукар**ш**на, тукар**ш**ка, тукар**ш**ца.*

§ 14. Дукххаллин терахь кхоллалуш, суффиксаний, орамний йукъа «м», «н» хӀуттуш долчу дешнашкахь «-ш»-на хьалха ***а*** йаздо (*дегӀ – догӀ-м-**аш**, беш – бош-м-**аш**, йоза – йоза-н-**аш**, саба – саба-н-**аш**, лам – лаьм-н-**аш***);
«ар» хӀуттучу дешнашкахь – ца йаздо (*диг – даг-ар-ш, гӀум – гӀам-ар-ш, зӀок – зӀак-ар-ш*);
«р» хӀуттучохь – йуьхьанцарчу кепехь цхьаннал сов дешдакъа долчу дешнашкахь ца йаздо (*доьхка – доьхка-р-ш, бухка – бухка-р-ш, кохка – кохка-р-ш*);

йуьхьанцара кеп цхьана дешдекъах лаьттачу дешнашкахь «-р»-на тIаьхьа ***а*** йаздо (*цIе – цIе-р-аш, шо – ше-р-аш, чIу – чIо-р-аш*).

Кхидолчу цIердешнашкахь дуккхаллин терахьехь чаккхенгахь хезаш шеконан «а» делахь, суффикс «-аш» йазйо: *сом – соьм-аш, лар – лар-аш, говр – говр-аш, мур – муьр-аш, хир – хир-аш, бер – бер-аш, татол – татол-аш, картол – картол-аш, гIарол – гIарол-аш, горгам – горгам-аш, гIабакх – гIабакх-аш, гIан – гIен-аш, кехат – кехат-аш, лимон – лимон-аш, вагон – вагон-аш, синкъерам – синкъерам-аш.*

§ **15.** Йуьхьанцарчу кепан чаккхенгахь «и» долчу дешнашкахь дуккхаллин терахьан суффиксехь «ш»-на хьалха «е» йаздо:
причасти – причастеш, студи – студеш, лами – ламеш, предложени – предложенеш, илли – иллеш, чами – чамеш.

§ **16**. ЦIерниг дожаран чаккхенгахь «ъ» долчу цIердешнийн доланиг дожарехь а, кхечу лач дожаршкахь а «ъ» йаз а ца деш, дожаран чаккхе тIетуху.
Масала:
меъ – меан;
кхаъ – кхоан;
гаъ – гоан;
хIоъ – хIоан;
хIаваъ – хIаваан;
маъ – моан ;
Зайнаъ – Зайнаан;
Зураъ – Зураан.

§ **17**. ЦIерниг дожаран чаккхенгахь доца «а» долчу тIеэцначу дешнашкахь доланиг дожаран чаккхе -***ин*** йазйо («а» дIа а долуш).
Масала:
республика – республик-ин;
поликлиника – поликлиник-ин;
база – баз-ин;
группа – групп-ин;
доминанта – доминант-ин;
математика – математикин;
физика – физикин;
политика – политикин.

§ **18**. Цхьаннал сов дешдакъа а долуш, цIерниг дожаран чаккхенгахь «и», «у», деха «а» долчу цIердешнийн доланиг дожарехь чаккхе -**н** йазйо.
Масала:
чами – чами-н;
рагIу – рагIу-н;
иту – иту-н;

алу – алу-н;
бумбари – бумбари-н;
строфа – строфа-н;
графа – графа-н.

Цу бакъонна йукъадоьлху чаккхенгахь -***о*** долу тӀеэцна дешнаш а:
правительство – правительство-н;
министерство – министерство-н;
агентство – агентство-н.

§ **19**. ЦӀерниг дожарехь чаккхенгахь мукъаза аз долчу цӀердешнийн доланиг дожарехь чаккхе ***-ан*** йазйо.
Масала:
бел – бел-ан;
бос – бес-ан;
стом – стоьм-ан;
колл – кулл-ан;
лам – лом-ан;
гӀан – гӀен-ан;
кан – кен-ан;
воӀ – воӀ-ан;
йоӀ – йоьӀ-ан;
чан – чен-ан;
потак – потак-ан;
толам – толам-ан;
ницкъ – ницкъ-ан;
гӀуркх – гӀуркх-ан;
чам – чом-ан;
тӀом – тӀем-ан;
ишкол – ишкол-ан;
гӀаларт – гӀаларт-ан;
вагон – вагон-ан.

§ **20**. ЦӀерниг дожаран чаккхенгахь «иэ» йа «уо» хезачу цӀердешнашкахь доланиг дожаран чакхе ***-ан*** йазйо, шена хьалха йукъахӀутту «-н-» а долуш.
Масала:
гуьйре (гуьйриэ) – гуьйре-н-ан;
суьйре (суьйриэ) – суьйре-н-ан;
бӀаьсте (бӀаьстиэ) – бӀаьсте-н-ан;
дуьне (дуьниэ) – дуьне-н-ан;
гӀайре (гӀайриэ) – гӀайре-н-ан;
таро (таруо) – таронан;
бакъо (бакъуо) – бакъо-н-ан;
харцо (харцуо) – харцо-н-ан;
нийсо (нийсуо) – нийсо-н-ан.

§ **21.** Хотталург дожаран чаккхенгахь «-ах» йаздо.
Масала:
*бахам – бахам-**ах**, толам – толам-**ах**, кечам – кечам-**ах**, беш – беш-**ах**, хьолтӀам – хьолтӀам-**ах**, хьехам – хьехам-**ах**, сардам – сардам-**ах**, хьоршам – хьоршам-**ах**, безам – безам-**ах**, лаам – лаам-**ах**, саттам – саттам-**ах**.*
Билгалдаккхар.
1. Чаккхенгахь «л» йа «р» долчу цхьаннал сов дешдекъах лаьттачу цӀердешнийн тӀаьххьарчу дешдекъехь доца мукъа аз «а» делахь, хотталург дожарехь чаккхе «-

х» йазйо. Масала: *тукар – тукар-**х**, басар – басар-**х**, тускар – тускар-**х**, векал – векал-**х**, хьуьнар – хьуьнар-**х**, цамгар – цамгар-**х**, хаттар – хаттар-**х**, нускал – нускал-**х**, турмал – турмал-**х**, москал – москал-**х**.*

2. Лач дожаршкахь чаккхенна хьалхарчу дешдекъехь мукъа аз дахлуш делахь, «-ах» тӀеккхета.

Масала:

*татол – татол-**ах**, картол – картол-**ах**, гӀарол – гӀарол-**ах**.*

§ 22. Йуьхьанцарчу кепехь цхьаннал сов дешдакъа долчу дешнашкахь цхьаллин терахьан **доланиг дожаран тӀаьххьарчу дешдекъехь «и» хилахь,** хотталург, дустург дожаршкахь шинна а терахьехь «-ех», «-ел» йаздо.

Масала:

илли	*иллин*	*иллех*	*иллел;*
мача	*мачин*	*мачех*	*мачел;*
гали	*галин*	*галех*	*галел;*
лами	*ламин*	*ламех*	*ламел;*
предложени	*предложенин*	*предложенех*	*предложенел;*
концепци	*концепцин*	*концепцех*	*концепцел;*
монографи	*монографин*	*монографех*	*монографел;*
лекци	*лекцин*	*лекцех*	*лекцел.*

§ 23. Йуьхьанцарчу кепехь чаккхенгахь цхьа мукъаза аз а, цхьаннал сов дешдакъа а долчу цӀердешнашкахь **лург, коьчалниг** дожарийн чаккхенга «на», «ца» йаздо, тӀаьххьарчу дешдекъехь доца мукъа аз делахь.

Масала:

толам-на – толам-ца;
лимон-на – лимон-ца;
тускар-на – тускар-ца;
векал-на – векал-ца;
Исаев-на – Исаев-ца;
физик-на – физик-ца;
дингад-на – дингад-ца;
варзап-на – варзап-ца;
орамат-на – орамат-ца.

§ 24. Чаккхенгахь мукъаза аз долчу цхьана дешдекъах лаьттачу цӀердешан **лург, коьчалниг** дожаршкахь чаккхенаш **«-ана», «-аца»** йазйо.

Масала:

кор – кор-ана, кор-аца;
лом – лоьм-ана, лоьм-аца;
топ – тоьп-ана, тоьп-аца;
Ӏайг – Ӏайг-ана, Ӏайг-аца.

Амма чаккхенгахь «н» делахь, **лург** дожарехь цунна «-на» чаккхе тӀеккхета.

Масала:

хан – ханна;	*ан – анна;*
бун – буьнна;	*ун – уьнна;*
бен – бенна;	*ийман – ийманна;*
дин – динна;	*кан – канна;*
жин – жинна;	*кхин – кхинна;*
гIан – гIанна;	*хьун – хьуьнна;*
хен – хенна;	*цIун – цIунна;*
салон – салонна;	*балкон – балконна.*

§ **25**. Чаккхенгахь йух-йуххехь мукъаза ши элп долчу цIердешан **лург, коьчалниг** дожаршкахь чаккхенаш **«-ана», «-аца»** йазйо.
Масала:
*муьстарг – муьстарг-***а***на, муьстарг-***а***ца;*
истанг – истанг-ана, истанг-аца;
туьйдарг – туьйдарг-ана, туьйдарг-аца;
гIаларт – гIаларт-ана, гIаларт-аца;
президент – президент-ана, президент-аца;
церг – цергана, цергаца;
цуьрг – цуьргана, цуьргаца;
цIокъберг – цIокъбергана, цIокъбергаца;
чкъург – чкъургана, чкъургаца;
чурт – чуртана, чуртаца;
бутт – баттана, баттаца;
борз – барзана, барзаца;
барз – борзана, борзаца;
хьаьрк – хьаьркана, хьаьркаца.

§ **26**. ЦIерниг дожарехь мукъаза элп чаккхенгахь долу цIердешнаш дагардечохь, «***ий***» суффиксана хьалха мукъазниг шалхадолу, **«ь»** чаккхенгахь хилахь, иза дIа а долуш, цунна хьалхара мукъазниг шалхадолу.

Масала:
Мохьмад – Мохьмаддий ;
Салман – Салманний;
председатель – председателлий;
секретарь – секретаррий.

ЦIерниг дожарехь деха мукъа аз **/а, и, у/** чаккхенгахь долу цIердешнаш дагардечохь, и деха мукъа аз хийца а ца луш, суффикс «**-й**» тIекхеташ йаздо: *Хьавай, Рабуй; Мусай, Іийсай, Зайндий.*

ЦIерниг дожарехь доца мукъа аз **«а»** чаккхенгахь долу цIердешнаш дагардечохь, и доца мукъа аз дIа а долуш, суффикс «*-**ий***» тIекхета: *Іелий, Вахий; Розий, Луизий; Зиний, Тамарий.*

ЦIерниг дожарехь чаккхенгахь **«ъ»** долу цIердешнаш дагардечохь **«ъ»** элпана тIаьхьа «*-**ий***» суффикс йазйо: *Асмаъий, Зураъий, Залпаъий, Зараъий.*

§ 27. Хьалха заманахь тӀеэцна долу хӀара дешнаш олуш ма-хиллара, хийцинчу кепара йаздо.

Масала: *аьрша* (аршин), *аккази, стака, кепек, минот, самар, ведар, инарла, эпсар, парз, кампет, кухни, газет, иту, машен, сиконд, копаста, куршка, кало (калош), картол, пичени, палто, пираьнг, павидал, пагон, подар, салти, жуьйлиг/жоьлг, милцо, батенк (←ботинок), вилспет, маццикал, меташка, мидал, гӀомат, кибарчиг, полици, пикарни, торпал, салаз, турба, бани, чамда, четар (шатёр), чот (счёт), йаьшка.*

Кхидолу дешнаш шинна а кепара йаздан магадо.
Масала:

ишкол – школа;
киншка – книга;
пурстоп – пристав;
ишкап – шкаф;
лоьмар – номер;
тилпо – телефон;
пилмот – пулемет;
шопар – шофёр;
тилвизор – телевизор;
халдилник – холодильник;
марзилник – морозильник;
карант – крант.

§ 28. Терминаш, йукъараллин-политикин маьӀна долу вайн матто тӀеэцна долу дешнаш, «родийн» чаккхенаш цайазйар бен, кхин башхо йоцуш, оьрсийн орфографехь сапна йаздо нохчийн маттахь а.

Масала: *социализм, резолюци, философи, истори, конференци, сесси, орфографи, морфологи, гармони, постфикс, инфикс, интерфикс.*

§ 29. Оьрсийн фамилеш, цӀераш, ден цӀераш, оьрсийн маттера тӀеэцна географин цӀераш (хийн, мехкийн, пачхьалкхийн, йартийн, гӀаланийн, лаьмнийн), журналийн, газетийн, кхийолу долахь цӀераш оьрсийн орфографехь ма-йазйарра йазйо нохчийн маттахь а: *Николай Алексеевич Островский, Анна Алексеевна Оленина, Эльбрус, Волга, Нева, Семен Михайлович Буденный, Георгий Константинович Жуков, Москва, Алма-Ата.*

Амма пачхьалкхийн, мехкийн, меттигийн цӀерашкахь шайна тӀехь тохар доцу оьрсийн «родийн» чаккхенаш дӀа а йохуш, «и» йаздо: *Росси, Чехословаки, Норвеги, Испани, Итали, Ази, Петропавлоск-Камчатски, Шелковски, Старогладовски, Червленни, Ищерски.*

Оьрсийн маттахь шена тӀехь тохар долу чаккхе йелахь, нохчийн маттахь цуьнан метта «ой» йаздо, оьрсийн маттахь «род» муьлхха йелахь а: *Бологое – Бологой, Степное – Степной, Степная – Степной.*

БИЛГАЛДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ **30**. Терахьашца хийцалучу лаамазчу мухаллин билгалдешнийн дуккхаллин терахьан кепаш иштта йазйо.
Масала:
жима – кегий;
доккха – даккхий;
готта – гаттий;
онда – андий;
стомма – стаммий;
доца – доций;
горга – горгий;
дуткъа – дуткъий;
гома – гомий.

§ **31**. Дожаршкахь ца хуьйцуш йаздо кху тайпана лаамаза мухаллин билгалдешнаш.
Масала:
ал бос – ал басахь;
раз некъ – раз некъаца;
пурх некъ – пурх новкъа;
лач дожар – лач дожарехь;
перс сиз – перс сизашца;
деакIов цIа – деакIов цIийнах;
пис совдегар – пис совдегаро;
харц къамел – харц къамелехь;
сов цIа – сов цIенош;
йамарт стаг – йамарт стагах.

§ **32**. Дожаршкахь ца хуьйцуш йаздо доланиг дожарх кхолладелла лаамаза билгалдешнаш:
Масала:
вешин кастом – вешин кастомах;
аннийн керт – аннийн кертах;
белхалойн класс – белхалойн классо;
йишин кортали – йишин корталино;
нохчийн мотт – нохчийн маттах;
лерган нIаьна – лерган нIаьнах;
некхан у – некхан уьнехь;
бецан тхи – бецан тхица.

§ 33. Шиннал сов дешдакъа долчу лаамазчу билгалдешнийн чаккхенгара **«а»** лач дожаршкахь ца йаздо.
Масала:
йистера кор – йистерчу кораца;
йуьртара хьаша – йуьртарчу хьешо;
кханалера де – кханалерчу денна;
йуккъера школа – йуккъерчу школехь;
хьалхалера – хьалхалерчу;
мацахлера – мацахлерчу;
стохкалера – стохкалерчу;
буьххьера – буьххьерчу;
йуьхьанцара – йуьхьанцарчу;
хьомсара – хьомсарчу.

§ 34. Шина дешдекъах латтачу лаамазчу мухаллин билгалдешнийн лач дожаршкахь доца шеконан мукъа аз билгалден чаккхенгара **«а» элп** лардо.
Масала:

ЦI.	*жима кIант*	*йоккха йоI*
Дл.	*жимачу кIентан*	*йоккхачу йоьIан*
Л.	*жимачу кIантана*	*йоккхачу йоIана*
Др.	*жимачу кIанта*	*йоккхачу йоIа*
К.	*жимачу кIантаца*	*йоккхачу йоIаца*
Х.	*жимачу кIантах*	*йоккхачу йоIах*
М.	*жимачу кIанте*	*йоккхачу йоIе*
Дс.	*жимачу кIантал*	*йоккхачу йоIал*

§ 35. Лааме билгалдешнаш цхьаллин терахьехь ***-иг, -ниг,*** дукхаллин терахьехь **– -*аш, -наш*** суффиксаш йолуш йаздо.
Масала:
дика-ниг – дика-наш;
мерза-ниг – мерза-наш;
сирла-ниг – сирла-наш;
цIен-иг – цIен-аш;
кIайн-иг – кIайн-аш;
дайн-иг – дайн-аш.

§ 36. Лаамечу билгалдешнийн лач дожарийн чаккхенаш хIокху кепара йазйо:
цхьаллин терахьехь – **-чун, -чунна, -чо, -чуьнца, -чух, -чуьнга, -чул;**
дукхаллин терахьехь – **-черан, -чарна, -чара, -чаьрца, -чарах, -чаьрга, -чарал.**

Масала:

Цхьаллин терахь	**Дукхаллин терахь**
ЦI. *диканиг*	*диканаш*

Дл.	*дика-чун*	*дика-черан*
Л.	*дика-чунна*	*дика-чарна*
Др.	*дика-чо*	*дика-чара*
К.	*дика-чуьнца*	*дика-чаьрца*
Х.	*дика-чух*	*дика-чарах*
М.	*дика-чуьнга*	*дика-чаьрга*
Дс.	*дика-чул*	*дика-чарал*

§ **37**. Цхьана дешдекъах лаьттачу мухаллин билгалдешнийн дустаран суффикс ***-хо*** йазйо (***-гIо*** ца йазйеш).
Масала: *кIон – кIохо, цIен – цIехо, кIайхо, вохо, дайхо, йайхо.*

ТЕРАХЬДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ **38**. «Цхьаъ» боху терахьдош легош «цхьа» боху орам хийца ца ло.
Масала: *цхьаъ, цхьаннан, цхьанна, цхьамма /цхьаммо/цхьанно, цхьаьнца, цхьаннах, цхьаьнга, цхьаннал.*

§ **39**. Масаллин **цхьаъ, шиъ, кхоъ, пхиъ, ткъа** терахьдешнех кхолладелла декъаран терахьдешнаш хIокху кепара йаздо: *цхьаъ – цхьацца, шиъ – шишша, кхоъ – кхоккха, пхиъ – пхиппа, ткъа – ткъаттIа.*

§ **40**. Терахьаш **40, 60, 80, 100, 1000, 19** гойту дешнаш кху кенара йаздо: *шовзткъа, кхузткъа, доьзткъа, бIе, эзар, ткъоьсна.*

§ **41**. РогIаллин терахьдешнийн нийсайаздарехь литературин маттахь тIеэцна кенаш: *цхьаъ – хьалхара, шиъ – шолгIа, кхоъ – кхоалгIа, диъ – доьалгIа, пхиъ – пхоьалгIа, йалх – йалхалгIа, ворхI – ворхIалгIа, бархI – бархIалгIа, исс – иссалгIа, итт – итталгIа, цхьайтта – цхьайтталгIа, шийтта – шийтталгIа, кхойтта – кхойтталгIа, дейтта – дейтталгIа, пхийтта – пхийтталгIа, йалхитта – йалхитталгIа, вуьрхIитта – вуьрхIитталгIа, берхIитта – берхIитталгIа, ткъоьсна – ткъоьсналгIа, ткъа – ткъолгIа, доьзткъа – доьзткъалгIа, ткъе цхьаъ – ткъе цхьолгIа, бIе – бIолгIа.*

ЦIЕРМЕТДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ **42**. **Со, хьо, тхо, шу** бохучу йаххьийн цIерметдешнийн хотталург, дустург дожарш ораман мукъа аз ца хуьйцуш йаздо.
Масала: *сох, сол, хьох, хьол, тхох, тхол, шух, шул.* ГIалат хир ду хIокху кепара йаздар: *соьх, соьл, хьоьх, хьоьл, тхоьх, тхоьл, шуьх, шуьл.*

§ **43**. **Шу** бохучу цIерметдешан коьчалниг, меттигниг дожарш кху кепара йаздо: *шуьца, шуьга*. ГIалат хир ду иштта йаздар: *шоьца, шоьга.*

§ **44**. **Со, хьо, шу** бохучу цIерметдешнаш дийриг дожарехь **ас, ахь, аш** йаздо. Билгалдаккхар. Маь1ница дог1учохь **аса, ахьа, аша** йаздан а магадо.

§ **45**. **Уьш, хIорш, вуьйш, иштанаш, муханаш, муьлханаш, оццулнаш, хIоккхулнаш** бохучу цIерметдешнийн хотталург, дустург дожарш кху кепара йаздо: **царах, царал, кхарах, кхарал, хIокхарах, хIокхарал, вукхарах, вукхарал, ишттачарах, ишттачарал, мухачарах, мухачарал, муьлхачарах, муьлхачарал, оццулчарах, оццулчарал, хIоккхулчарах, хIоккхулчарал** (*царех, царел, кхарех, кхарел, -чарел, -чарех* йаздар гIалат лору).

§ **46**. Шен хIоттамехь **-берш** дакъа долчу цIерметдешнийн (**цхьаберш, наггахьберш, цхьаццаберш, кхиберш**) хотталург, дустург дожарийн кеп иштта йазйо: *цхьаболчарал, цхьаболчарах, кхиболчарах, кхиболчарал.*

§ **47**. Дукхаллин терахьан лаамечу доладерзоран цIерметдешнийн хотталург, дустург дожарийн йазйан магийна чаккхенаш **-чарах, -чарал** йу: *вайнаш – вайчарах, вайчарал, тхайнаш – тхайчарах, тхайчарал,* и. д. кх. а.

§ **48**. Лаамечу доладерзоран цIерметдешнийн цхьаллин терахьан лач дожарийн чаккхенаш кху кепара йазйо**: -чун, -чунна, -чо, -чуьнца, -чух, -чуьнга, -чул**. Церан дукхаллин терахьан лач дожарийн чаккхенаш иштта йазйо: **-черан, -чарна, -чара, -чаьрца, -чарах, -чаьрга, -чарал.**

Масала: *вайниг, вайчун, вайчунна, вайчо, вайчуьнца, вайчух, вайчуьнга, вайчул*; *вайнаш, вайчеран, вайчарна, вайчара, вайчаьрца, вайчарах, вайчаьрга, вайчарал.*

§ **49**. **Вовшийн, массо а, дерриге а, вайша /вайшиъ/** бохучу цIерметдешнийн дожарийн кепаш иштта йазйо:

ЦI.		массо а	дерриге а	вайша /вайшиъ
Дл.	вовшийн	массеран а	дерригенан а	вайшиннан
Л.	вовшашна	массарна а	дерригенна а	вайшинна
Др.	вовшаша	массара а	дерригено а	вайшимма (ммо)
К.	вовшашца	массаьрца а	дерригенца а	вайшинца
Х.	вовшех	массарах а	дерригенах а	вайшиннах
М.	вовшашка	массаьрга а	дерригенга а	вайшинга
Дс.	вовшел	массарал а	дерригенал а	вайшиннал

§ **50**. **Маса** бохучу хаттаран цIерметдешан дожарийн чаккхенаш кху кепара йазйо: **-ннан, -нна, -мма /-ммо, -нца, -ннах, -нга, -ннал.**

ЦI. маса
Дл. масаннан
Л. масанна

Др. масамма /-ммо
К. масанца
Х. масаннах
М. масанга
Дс. масаннал

ХАНДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ **51**. Хандешан кепех кхолладелла дешнаш шаьш схьадевлла кеп ларйеш йаздо:
Масала: *оху – охуна, тоьгу – тоьгуна, хутту – хуттург, соцу – соцунгIа, кхоьлина де, йуьззина, йаьржина предложени, хIутосург, йолхьоккхург, йукъанайуьллург, тIехулатосург, дийцар, хьехам, таккхор.*

§ **52**. Хандешан карарчу хенан орамехь мукъа элпаш ***о, оь, у, уь, ов, ой*** хилахь, цуьнан чаккхенга ***у*** элп йаздо: *олу, боху, доьшу, оьцу, лору, лоьру, хьожу, гойту, хьовсу, хьоьжу, узу, уьду, йуцу, йуьлу, социуьйту, молуьйту, ловзу, къовсу, дойту, вохуьйту, лоьйту, зоьйту.*
Йукъардаккхар: *тоа – тоьа, хоа – хоьа.*

§ **53.** Хандешан карарчу хенан орамехь мукъа элпаш ***аь, е, ий, ев, аьв*** хилахь, чаккхенга **а** элп йаздо.
Масала: *лаьа, хаьа, лаьтта, Iема, Iена, лела, хеза, хьаьвза, хьийза, цIийза, сийса, къега, ревза, терса.*

Билгалдаккхар. Нийса доцу хандешнаш кхечу кепара йаздо:

1) билгалзачу кепан тIаьххьара мукъа аз доца «а» делахь, карарчу хенахь чаккхенга «о» хIутту. Масала: *дахьа – хьо, дала – ло, дан – до, марздан – марздо, таздала – тазло.*
Йукъардаккхар: *даха – доьду, Iан – Iа;*
2) билгалзачу кепан орамехь деха «а» делахь, карарчу хенахь чаккхенга «ов» хIутту: *тан – тов, лан – лов, хьан – хьов, дан – дов.*
Йукъардаккхар: *дан – догIу, дан – дохьу;*
3) билгалзачу кепан орамехь деха «иэ» делахь, карарчу хенахь чаккхенга «уьй» / «оь» йаздо:
лиэн – лоь / луьй;
хьиэн – хьоь / хьуьй;
зиэн – зоь / зуьй;
диэн – доь / дуьй;
тиэн – тоь / туьй;
иэн – оь / уьй.
Йукъардаккхар: *Iен – Iа.*

§ **54**. ХIинцца йаханчу хенан чаккхенаш хIокху кепара йазйо:

1) билгалзачу кепехь тIаьххьара мукъа аз деха «иэ» йа «уо» долчу хандешнашкахь – «ий».
   Масала:
   лиэн – лий;
   иэн – ий;
   тиэн – тий;
   карчо (карчуо) – карчий;
   къасто – къастий;
   шаршо – шарший;
   Iамо – Iамий;
2) билгалзачу кепехь тIаьххьара мукъа аз деха «а» долчу хандешнашкахь – «й»:
   лан – лай;
   дан (дов) – дай;
   тан – тай;
   хьан – хьай.
   Йукъардаккхар: *дан – догIу – деа, дан – дохьу – деа;*
3) Кхидолчу хандешнийн хIинцца йаханчу хенан чаккхенгахь «и» йаздо:
   саца – сеци;
   лаца – леци;
   деша – дийши;
   хьийза – хьийзи;
   марздан – марзди;
   ган – ги;
   алийта – алийти;
   тоха – туьйхи;
   дала – дели;
   дахьа – даьхьи;
   дан – ди.
   Йукъардаккхар: *ваха (йуьрта) – ваха.*

§ 55. Гуш йахана хан хIинцца йаханчу хенан кепа тIе «ра» тохарца йазйо:
лиэн – лий – лийра;
иэн – ий – ийра;
тиэн – тий – тийра;
карчо – карчий – карчийра;
къасто – къастий – къастийра;
шаршо – шарший – шаршийра;
Iамо – Iамий – Iамийра;
лан – лай – лайра;
дан (дов) – дай – дайра;
тан – тай – тайра;
хьан – хьай – хьайра;
саца – сеци – сецира;
лаца – леци – лецира;

деша – дийши – дийшира;
хьийза – хьийзи – хьийзира;
марздан – марзди – марздира;
га – ги – гира;
алийта – алийти – алийтира;
тоха – туьйхи – туьйхира;
дала – дели – делира;
дахьа – даьхьи – даьхьира;
дан – ди – дира.

§ 56. Йахана йаьллачу хенан кепаш кхаа кепара йазйо:

1) хIинцца йаханчу хенан кепа тIе ***-на*** тохарца:

лий – лий-на;
ий – ий-на;
тий – тий-на;
карчий – карчий-на;
къастий – къастий-на;
шарший – шарший-на;
Iамий – Iамий-на;
лай – лай-на;
дай (дов) – дайна;
тай – тай-на;
хьай – хьай-на;
Iеми – Iеми-на;
керчи – керчи-на;
лаьтти – лаьтти-на;
малийти – малийти-на;
ги – ги-на;
ваха – ваха-на;
деа – деа-на;

2) ХIинцца йаханчу хенан кепан чаккхенгара «и» дIа а долуш, ***-на*** тIетохарца:

сеци – сецна;
лехи – лехна;
лези– лезна;
хези – хезна;
хьаьжи – хьаьжна.

Иштта кхоллалучу цхьадолчу дешнийн хIинца йаханчу хенан орамера «э» / «е» «аь»-не, «ий» – «э» / «е»-не хийцало:

дIахийци – дIахецна;
дийши – дешна;
ийши – эшна ;
дежи – даьжна;
эхи – аьхна.

3) хIинцца йаханчу хенан чаккхенгара «и» охьадужучохь лардан тIаьххьара мукъаза элп «л», «т», «тI», «д» делахь, и мукъаза элп шалхадолу:

ала – аьлла;
вала – ваьлла;
хада – хаьдда;
вада – ведда;
хьада – хьаьдда;
лата – летта;
йата – йетта;

ата – аьтта;
йатIа – йаьттIа.

Къамелехь кхечу хандешнашкахь а йаьржина йу тIаьххьара мукъаза элп шалхадолу кеп. Йозанехь а и кепаш магош йу. Масала:
саца – сецна – сецца;
хеца – хецна – хецца;
дажа – даьжна – даьжжа;
леха – лехна – лехха;
лаза – лезна – лезза;
хаза – хезна – хезза;
деша – дешна – дешша;
хьажа – хьаьжна – хьаьжжа.

§ **57**. Хьалха йахана хан йазйо йахана йаьллачу хенан кепан ларда тIе «ера» тохарца:
лийна – лийнера;
ийна – ийнера;
тийна – тийнера;
карчийна – карчийнера;
къастийна – къастийнера;
таршийна – таршийнера;
Iамийна – Iамийнера.

§ **58**. Ихна хан карарчу хенан кепа тIе «ра» тохарца йазйо:
Масала:
вогIу – вогIура;
доьшу – доьшура;
дуьйцу – дуьйцура;
хеза – хезара;
Iема – Iемара;
хета – хетара;
кхета – кхетара;
го – гора;
ло – лора;
хьо – хьора;
йаздо – йаздора.

§ **59**. Карарчу хенан чаккхенгахь ***о*** долу хандешнаш йогIучу хене хуьйцуш, чаккхенгара ***о у***-не доьрзу.
Масала:
ло – лур ду;
йохло – йохлур йу;
го – гур ву;
шелло – шеллур йу;

хьагло – хьаглур йу;
мацло – мацлур йу;
кӀадло – кӀадлур ву;
цӀийло – цӀийлур ву;
схьаго – схьагур ду;
хьо – хьур ду.
Йукъардаккхар: *до – дийр ду.*

§ **60**. «Дала» (дӀакхалха), «Ӏан», «Ӏен», «дан» хандешнийн хин йолчу хенан кепан чаккхенга «ийр» йаздо, хила мегачу хенан чаккхенгахь «ер» йаздо:
Масала: *дан – дер – дийр ду, Ӏан/Ӏен – Ӏер – Ӏийр ву, дала – лер – лийр ду.*
Уьш чолхечу хандешнийн хӀоттамехь хилча а, ларйо изза кеп: *йаздан – йаздер – йаздийр ду, шелйан – шелйер – шелйийр йу, йохйан – йохйер – йохйийр йу, кӀадван – кӀадвер – кӀадвийр ву.*

§ **61** Хила мегачу хенан хаттаран кепан суффиксехь ши «р» йаздо:
соцур – соцуррий;
дер – деррий;
лур – луррий.

§ **62**. Гуш йаханчу хенан кеп, хӀинцца йаханчу хенан кеп а ца хуьйцуш, цу тӀе ***-ра*** тухуш йазйо.
Масала:

эли – эли-ра;
эхи – эхи-ра;
йазди – йазди-ра;
хьаьжи – хьаьжи-ра;
хези – хези-ра;
Ӏеми – Ӏеми-ра;
дийши – дийши-ра;
гайти – гайти-ра;
ваха – ваха-ра;
лий – лий-ра;
зий – зий-ра;
дай – дай-ра;
лай – лай-ра.

§ **63**. Хьалха йаханчу хенан кеп, йахана йаьллачу хенан чаккхенгара ***-а*** дӀа а долуш, ***-ера*** тӀетухуш йазйо.
Масала:
аьлла – аьллера;
хьаьжна – хьаьжнера;
ваьхна – ваьхнера;
лерина – леринера;
аьхна – аьхнера;
Ӏемина – Ӏеминера;
Ӏамийна – Ӏамийнера.

§ **64**. Хандешан ихначу хенан кеп йазйо карарчу хенан кепа тӀе ***-ра*** суффикс тӀетухуш.

вогІу – вогІура;
дуьйцу – дуьйцура;
доьшу – доьшура;
дуцу – дуцура;
гойту – гойтура;
вуьгу – вуьгура;
йуцу – йуцура;
йуьлу – йуьлура;
лаьтта – лаьттара;
хеза – хезара;
хьийза – хьийзара;
терса – терсара;
го – гора;
йаздо – йаздора;
шелло – шеллора;
йохло – йохлора;
хьагло – хьаглора;
мацло – мацлора;
кІадло – кІадлора.

ПРИЧАСТИЙН, ДЕЕПРИЧАСТИЙН НИЙСАЙАЗЙАР

§ 65. Лаамазчу причастийн нийсачу дожарехь шиннал сов дешдакъа делахь, лач дожарехь «чу»-на хьалха мукъа элп ца йаздо: *лестина – лестин-чу, Іемина – Іемин-чу, хаьттина – хаьттин-чу, дийцина – дийцин-чу, хаьрцина – хаьрцин-чу, ластийна – ластийн-чу, лазийна – лазийн-чу, йадийна – йадийн-чу.*
Амма «а» йаздо, нагахь причастин нийсачу дожаран кепехь шиъ бен дешдакъа дацахь: *хезна – хезна-чу, доьжна – доьжна-чу, тоьхна – тоьхна-чу, Іийна – Іийна-чу, лийна – лийна-чу, дина – дина-чу, гина – гина-чу, лиъна – лиъна-чу, деъна – деъна-чу, хиъна – хиъна-чу.*

Билгаладаккхар. «Ган», «дан» дешнаш тІекхетарца кхолладеллачу хандешнех схьайевллачу причастешкахь а ца йаздо «чу»-на хьалха «а» элп: *билгалдина – билгалдин-чу, йаздина – йаздин-чу, даздин-чу, кІайдина – кІайдин-чу, схьагина – схьагин-чу.*

§ 66. Причастийн а, деепричастийн а карарчу хенан кепаш шаьш схьайевлла хандешан кеп ларйеш йазйо:

оху латта – охург – охурш – охуш;
доьшу кІант – доьшург – доьшурш – доьшуш;
гойту книга – гойтург – гойтурш – гойтуш;
хьовсу книга – хьовсург – хьовсурш – хьовсуш;
хьожу книга – хьожург – хьожуш;
худу хи – худург – худурш – худуш;
уьду бекъа – уьдург – уьдурш – уьдуш;
йуцу керт – йуцург – йуцурш – йуцуш;
йуьлу мача – йуьлург – йуьлурш – йуьлуш;
йуьйцу книга – йуьйцург (йуьйцурш) – йуьйцуш;
дуьйцу туьйра – дуьйцург (дуьйцурш) – дуьйцуш;
доккху дечиг – доккхург (дохурш) – доккхуш;

лаьтта стаг – лаьттарг (-арш) – лаьтташ;
хеза дош – хезарг (арш) – хезаш;
терса говр – терсарг (арш) – терсаш;
хьаьвза хьер – хьаьвзарг (арш) – хьаьвзаш;
вевза стаг – вевзарг (арш) – бевзарш – вевзаш (бевзаш);
хьийза хьер – хьийзарг – хьийзаш.

Билгалдаккхар. Цу бакъонна йукъардовлу нийса доцу хандешнаш а, иштта «хаа», «лаа» боху хандешнаш а:
дан – ден гӀуллакх – дийриг (дийраш) – деш ;
дала – ло – лун совгӀат – лург (лурш) – луш;
ган – го – гун сурт – гург (гурш) – гуш;
сацадала – сацало – сацалун говр – сацалург (сацалурш) – сацалуш;
дохдала – дохло – дохлун хи – дохлург (дохлурш) – дохлуш;
лен – лоь – луьй стаг – луьйриг (луьйраш) – луьйш;
хьен – хьоь – хьуьй бод – хьуьйриг (хьуьйраш) – хьуьйш;
зен – зоь – зуьй кема – зуьйриг (зуьйраш) – зуьйш;
ден – доь – дуьй йалта – дуьйриг (дуьйраш) – дуьйш;
тен – тоь – туьй гӀовгӀа – туьйриг (туьйраш) – туьйш;
эн – оь – уьй адам – уьйриг (уьйраш) – уьйш;

хаа – хаьа – (ца)хуу хӀума – хуург (хуурш) – хууш;
лаа – лаьа – (ца)луу хӀума – луург (луурш) – лууш.

§ **67**. Карарчу хенан лаамечу причастин цхьаллин терахьехь ***-риг*** суффикс, дукхаллин терахьехь ***-раш*** суффикс йазйо, нагахь санна оцу суффиксана хьалхара мукъа аз деха делахь:
дийриг – дийраш;
луьйриг – луьйраш;
туьйриг – туьйраш;
дуьйриг – дуьйраш;
Ӏийриг – Ӏийраш;

зуьйриг – зуьйраш;
хьуьйриг – хьуьйраш;
лийриг – лийраш;
уьйриг – уьйраш.

§ **68**. Причастийн а, деепричастийн а йаханчу хенан кепаш шаьш схьайевлла хандешан кеп ларйеш йазйо:
Ӏемина хӀума – Ӏеминарг – Ӏемина веъна;
Ӏамийна дешар – Ӏамийнарг – Ӏамийна веъна;
дешна кехат – дешнарг – дешна веъна;
аьлла дош – аьлларг – аьлла ваьлла;
йедда бекъа – йеддарг – йедда йеъна;

йаьттIа коч – йаьттIарг – йаьттIа дIайаьлла (йатIа а йаьттIа).

§ 69. Лаамечу причастийн лач дожарийн чаккхенаш цхьаллин терахьехь ***-чун, -чунна, -чо, -чуьнца, -чух, -чуьнга, -чул,*** дукхаллин *терахьехь* ***-черан, -чарна, -чара, -чаьрца, -чарах, -чаьрга, -чарал*** йазйо.

Масала:

ЦI.	олург	олурш
Дл.	олу**чун**	олу**черан**
Л.	олу**чунна**	олу**чарна**
Др.	олу**чо**	олу**чара**
К.	олу**чуьнца**	олу**чаьрца**
Х.	олу**чух**	олу**чарах**
М.	олу**чуьнга**	олу**чаьрга**
Дс.	олу**чул**	олу**чарал**

ЦI.	дешнарг	дешнарш
Дл.	дешна**чун**	дешна**черан**
Л.	дешна**чунна**	дешна**чарна**
Др.	дешна**чо**	дешна**чара**
К.	дешна**чуьнца**	дешна**чаьрца**
Х.	дешна**чух**	дешна**чарах**
М.	дешна**чуьнга**	дешна**чаьрга**
Дс.	дешна**чул**	дешна**чарал**

§ 70. Хандешнех латтаман кепаш кхоллалуш, мукъазчу аьзнийн шалхадалар йозанехь билгалдоккху:

хеззашехь, хеззнашехь, хезнашшехь;
гушехь, гиннашехь;
моллушехь, меллашехь;
дуьйццушехь, дийцциншехь;
дешехь, диннашехь, динашшехь.

Амма «ъ» аз шалхадолучохь «ъ» элп цхьаъ бен ца йаздо:

дуу – дуъушехь («дуъъушехь» ца йаздеш*);*
хьаа – хьаьъашехь, хьаьъннашехь;
тоа – тоьъашехь, тоьъннашехь.

§ 71. Йаханчу хенан хандашах хиллачу латтаман кепехь суффикс ***-чи*** ца йазйеш ***-ча*** йазйо.

Масала:

аьлла – аьлча;
хезна – хезча;
йаздина – йаздича;
Iемина – Iемича;
дийцина–дийцича;
хаьттина – хаьттича;

хьаьжна – хьаьжча.

Билгалдаккхар. Фольклорехь, исбаьхьаллин литературехь, барта къамелехь ***-чахь*** чаккхе лелор нисло: *аьлчахь, хезчахь, йаздичахь, Іемичахь, дийцичахь.*

§ 72. «Ду» бохучу хандашах кхоллайеллачу причастин лааме а, лаамаза а кепаш – «долу», «дерг», «доцу», «доцург» – къаьстина йазйо:

хуьлуш долу	*– хуьлуш дерг*	*– хуьлуш доцу*	*– хуьлуш доцург;*
гуш долу	*– гуш дерг*	*– гуш доцу*	*– гуш доцург;*
гун долу	*– гун дерг*	*– гун доцу*	*– гун доцург;*
луш долу	*– луш дерг*	*– луш доцу*	*– луш доцург;*
самах долу	*– самах дерг*	*– самах доцу*	*– самах доцург;*
са долу	*– са дерг*	*– са доцу*	*– са доцург;*
лун долу	*– лун дерг*	*– лун доцу*	*– лун доцург;*
декхар долу	*– декхар дерг*	*– декхар доцу*	*– декхар доцург;*
сийлахь долу	*– сийлахь дерг*	*– сийлахь доцу*	*– сийлахь доцург;*
къайлах долу	*– къайлах дерг*	*– къайлах доцу*	*– къайлах доцург;*
мел долу	*– мел дерг*	*– мел доцу*	*– мел доцург;*
дагахь долу	*– дагахь дерг*	*– дагахь доцу*	*– дагахь доцург;*

ЦХЬАЬНА А, КЪАЬСТИНА А, ДЕФИСЦА А ЙАЗДАР

Чолхечу цІердешнийн нийсайаздар

§ 73. Шиъ йа масех дош цхьаьнакхетар чолхе дош ларало, нагахь оцу цхьаьнакхетарехь керла маьІна а делахь, церан тІаьххьара дакъа бен хийцалуш а дацахь, царах цхьаъ ша къаьстина оццу маьІнехь лелаш а дацахь: *дегабаам, беттаса, билгалдош, бочабІар, бобер, дагалацам, дагахьбаллам, Даймохк, даьхнилелорхо, деваша, дегайовхо, дейиша, демаьхча, денана, дешдакъа, жаІу, зудабер, йишикІант, йукъаметтиг, йоІстаг, кІантстаг, куцдош, къилбаседе, къинхетам, къинхьегам, малхбале, малхбузе, марваша, марда, марнана, маьрйиша, маьхчйоІ, маьхчкІант, мехкадаьтта, нёнамаьхча, ненанана, стунваша, стунда, стунйиша, стуннана, тешнабехк, озабезам, хьелиозархо, цІердош, цІийнда, цІийннана, цІоькъалом, шагатІулг, шалгу, шедакхаж, шичйоІ, шичкІант.*

Билгалдаккхар. ШолгІа компонент «кІант», «йоІ» дешнашца долчу цхьаьнакхетаршкахь дакъош къаьстина йаздар а магадо, хьалхара дакъа йуьззинчу кепехь а йаздеш: *шичин кІант, маьхчин кІант, шичин йоІ, маьхчин йоІ.*

§ 74. ЦІердошший, лааме причастий цхьаьнакхетарца хилла цІердешнаш цхьаьна йаздо.

Масала: *чIерийлоьцург (олхазар), босбуург, хидуьллург (тIадам), чимтосург, шекъадуттург, шекардуьллург, туьхадуьллург, хIутосург, йолхьокхург, кIаорург, тIобоккхург, кIалдйоккхург, чермадузург, йукъанайуьллург.*

§ **75.** «БIе», «шо» лардаш цIердешан маьIнехь лелаш йелахь, цхьаьна йазйо (*ткъолгIа бIешо, вуьрхIитталгIа бIешо, йуккъера бIешераш*). Терахьдош а, цIердош а шен шен маьIнехь лелаш делахь, къаьстина йаздо (*бIе шо даьлча; бIе шо хьалха; итт шо кхаьчна*).

§ **76**. Гулдаран маьIнехь долу чолхе цIердешнаш дефисца йаздо: *да-нана (да а, нана а), коч-хеча (коч а, хеча а), кад-Iайг (кад а, Iайг а), тай-маха (тай а, маха а), текх-цаца (текх а, цаца а), ког-корта (ког а, корта а), мох-дарц (мох а, дарц а), ка-мIараш, нуй-аьшкал, нуй-горгам, сал-пал, шай-кай.*

§ 77. Йуххедиллар ша билгалдечу дашца дефисца йаздо: *зуда-хьехархо, чабакх-чIара, йай-чIара, нана-котам, йоI-дешархо, буц-аре, нана-борз, Соип-молла, газа-гуьзалг, Нана-ДегIаста, Нана-Нохчийчоь, седа-жайна.*

§ **78**. Цхьана дешан маьIна а долуш, цхьаьнакхеттачу шина цIердашах хилла чолхе цIердешнаш дефисца йаздо.
Масала: *инарла-майор, инарла-лейтенант, инарла-полковник, премьер-министр, вице-президент* (легарехь шолгIа цIердош бен ца хийцало: *инарла-майора, инарла-лейтенанта*).

§ **79**. Цхьа хIума билгалйеш йолу чолхе долахь цIераш дефисца йазйо, ший а дакъа доккхачу элпаца а йаздеш.
Масала: *Мохьмад-СаIид, Сайд-Мохьмад, Сайд-Iусман, Тиймар-Солта, Iабдул-Керим, Iели-Йурт, Ножи-Йурт, Селам-Солта.*

§ **80.** «Ах» боху дош шеца долчу цIердашах къаьстина йаздо: *ах хорбаз, ах агIо, ах йурт, ах керт, ах дакъа, ах километр, ах мах, ах сом.*
Йукъардаккхар: *ахгIайре.*

Чолхечу билгалдешнийн нийсайаздар

§ **81**. Доланиг дожаран кепехь долчу шишша йа цул сов цхьаьна нисделлачу дешнех хилла чолхе билгалдешнаш дефисца йаздо.
Масала: *нохчийн-оьрсийн лугIат, оьрсийн-нохчийн лугIат, нохчийн-гIалгIайн-оьрсийн лугIат.*

§ **82**. Мухаллин билгалдешнийн лардех лаьтташ долу чолхе билгалдешнаш дефисца йаздо:
цIен-къорза;

йуткъа-йеха;
лоха-лекха;
тиша-цӀена;
дика-вон;
сирла-цӀен;
таьӀна-цӀен;
цӀен-расха;
таьӀна-цӀен-можа;
таьӀна-боьмаша;
кӀеда-мерза.

§ **83.** Дустаран маьӀнехь долу цӀердошший, мухаллин билгалдошший цхьаьнакхетарца кхоллалуш долу чолхе билгалдешнаш дефисца йаздо:
шурул-кӀайн;
кӀарул-Ӏаьржа;
цӀарул-цӀен;
барул-можа;
бел-баьццара;
лилул-сийна.

§ **84**. Орам карлабаларца кхолладелла чолхе билгалдешнаш дефисца йаздо.
Масала:
дик-диканиг (дик-дика);
хаз-хазаниг (хаз-хаза);
жим-жиманиг (жим-жима);
лекх-лекханиг (лекх-лекха);
лох-лоханиг (лох-лоха);
керл-керланиг (керл-керла);
йокх-йоккханиг (йокх-йоккха).

§ **85**. ЦӀерниг дожарехь долчу цӀердашна тӀе билгалдош кхетарца кхолладелла дешнаш цхьаьна йаздо.
Масала: *догцӀена стаг – догцӀенаниг, догдика адам – догдиканиг, догмайра иччархо – догмайраниг, догкӀеда, догъӀаьржа; сацӀена, тӀамшера, самаьрша, самеца, сакӀезга, чошера, чуомеца, бӀасийна, боссийна, босцӀена, босхаза, куьгбехке, когбайн, куьгговза.*

Чолхечу терахьдешнийн нийсайаздар

§ **86.** Чолхе декъаран терахьдешнаш дефисца йаздо.
Масала: *биъ-биъ къолам, йалх-йалх дешархо, ворхӀ-ворхӀ жайна, исс-исс могӀа.*
Билгалдаккхар. Цхьайттанна тӀера ткъоьссанна тӀе кхаччалц долу терахьдешнаш а, ткъаннаш дагардеш долу **шовзткъа, кхузткъа, доьзткъа** боху терахьдешнаш а

декъаран терахьдешнашка дерзош, дефисца йаздо, хьалхара орам шалха а болуш: *цхьайт-цхьайтта, шийт-шийтта, кхойт-кхойтта, дейт-дейтта, пхийт-пхийтта, йал-йалхитта, вуьр-вуьрхIитта, бер-берхIитта, ткъоьс-ткъоьсна, шов-шовзткъа, кхуз-кхузткъа, доьз-доьзткъа.*

§ **87**. Чолхе билгалза-масаллин терахьдешнаш дефисца йаздо.
Масала: *цхьа-ши стаг – цхьа-шиъ, кхо-виъ кIант, пхи-йалх, исс-итт, ши-кхо кор – ши-кхоъ.*

§ **88**. Цхьайттанна тIера берхIиттанна тIе кхаччалц долчу чолхечу масаллин терахьдешнийн ши орам цхьаьнакхетачохь, хьалхарчу ораман чаккхенгарчу мукъачу элпана тIехьа ***-йтта***, мукъазчунна тIехьа ***-итта*** йаздо.
Масала: *цхьайтта, шийтта, кхойтта, дейтта, пхийтта, йалхитта, вуьрхIитта, берхIитта.*

§ **89**. ХIоттаман терахьдашна йукъахь долу хIора дош къаьстина йаздо.
Масала: *ткъе цхьаъ, эзар ворхI бIе ткъе йалх.*

ЦIерметдешнийн нийсайаздар

§ **90**. Йуьззинчу кепашкахь цхьаьнадогIуш долу йаххьийн а, доладерзоран а цIерметдешнаш къаьстина йаздо: *со суо, хьо хьуо, и ша, тхо тхаьш, вай ваьш, шу шаьш, уьш шаьш.*
Лаккхахь далийнчарах кхоллайелла лач дожарийн кепаш а, лааме цIерметдешнаш а ду къаьстина йаздеш: *сан сайн – сан сайниг, хьан хьайн – хьан хьайниг, цуьнан шен – цуьнан шениг, тхан тхешан – тхан тхешаниг, вайн вешан – вайн вешаниг, шун шайн – шун шайниг, церан шайн – церан шайниг, кхуьнан шен – кхуьнан шениг, кхеран шайн – кхеран шайниг, цо ша, ахь айхьа, соьга сайга, хьоьца хьайца, шуьца шайца*

§ **91**. Орам карлабаларца кхоллалуш долу чолхе цIерметдешнаш дефисца йаздо: *муьлх-муьлха, муьлх-муьлхха а, мил-мила, мил-милла а, хьен-хьеннан а, хьан-хьанна а, хьаъ-хьаъа а, хьаьнц-хьаьнца а, хьан-хьаннах а, хьаьнг-хьаьнгга а, хьан-хьаннал а.*

§ **92**. «Волу», «верг» тIекхетарца кхолладелла цIерметдешнаш цхьаьна йаздо: *цхьаволу – цхьаверг, цхьаццаволу – цхьаццаверг, кхиволу – кхиверг, наггахьволу – наггахьверг, дукхахберш, дукхахверг.*

Чолхечу хандешнийн нийсайаздар

§ 93. Билгалдешнашна а, хандешнашна а тIе «дан», «дайта», «дала», «далийта», «даккха» («дāха»), «дāла» («довла», «дийла»), «дуола» кхетарца кхолладелла хандешнаш цхьаьна йаздо:
йаздан, сихдан, цIийдан, кIайдан, кIайдайта, цIандайта, малдайта;
самайаккха, карлайаккха, самсадаккха;
лахдала, жимдала, кIайдала, цIийдала, Iарждала, сендала;
макхдалийта, маждалийта, кIаддалийта, гIелдалийта, жимдалийта, хьабдалийта, *дийцадалийта;*
самайала, серлайала, самсайала, *лакхадала*;
писдуола, мурдуола, мажардуола.

§ 94. Билгалдешнашна т1е «дан», «дала» (кирарчу хенахь – «ло»), «дайта», «дуола» кхетарца кхолладеллачу хандешнашкахь хьалхарчу лардан чаккхенгара «а» ца йаздо:
лахдала, жимдала, к1аддала, к1аргдала, 1арждала;
къордуола, писдуола, мурдуола;
марздан, 1арждан, мацдан, ц1индан;
сендайта, т1ундайта, дурдайта.

Билгалдешнашна а, куцдешнашна а т1е «даккха» («дāха»), «дāла» («довла», «дийла») кхетарца кхолладеллачу хандешнашкахь хьалхарчу лардан чаккхенгара «а» йаздо:
лакхадаккха, лахадаккха, генадаккха;
самадāла, чуьрадāла, гучадāла;
самадовла, чуьрадовла;
арадийла, къайладийла;
самсадаха, нилхадаха.

§ 95. Хандешнашна т1е «дан» («до», «дуора»), «дайта», «дала», «далийта», «даккха» («дāха»), «дāла» («довла», «дийла») кхетарца кхолладеллачу хандешнашкахь хьалхарчу лардан чаккхенгара «а» йаздо:
1амадо, сацадо, тешадо;
сацадайта, 1амадайта, лазадайта;
деладала, ийзадала, къовсадала;
тохадалийта, лацадалийта, деттадалийта;
ловзадаккха, халхадаккха, лазадаккха;
ловзадāла, халхадāла, сийсадāла;
хьийзадовла, ловзадовла, халхадовла;
ловзадийла, халхадийла.

§ 96. Чолхечу хандешнашкахь хьалхара лард шиннал сов дешдекъах льтташ йелахь, оцу лардан чаккхенгара **«а»** ца йаздо:

йукъара – йукъардала; йукъардаккха;
нацкъара – нацкъардала;
йуьстаха – йуьстахдала;
Іункара – Іункардерза;
букара – букарвола.

Чолхе причастеш, деепричастеш нийсайазйар

§ 97. Орам карлабоккхуш кхоллайелла чолхе причастеш дефисца йазйо.
Масала: *йаз-йазйинарг, йазйин-йинарг, йеш-йешнарг, гин-гинарг, аьл-аьлларг, хез-хезарг, хез-хезнарг, соц-соцург, сец-сецнарг, хьож-хьожург, хьаьж-хьаьжнарг, мег-мегарг, мег-мегнарг, дийц-дийцина, лиъ-лиъна, тоьх-тоьхна, маг-магийна, сац-сацийна, хаз-хаздина.*

§ 98. Деепричастешкахь маьІна чІагІдечохь деха олуш долу мукъа аьзнаш ***у*** йа ***а*** гойту элпаш йуккъе дефис а йуьллуш, шала йаздо.
Масала: *дуьйцу-уш, Іема-аш, соьцу-уш, йожуьйту-уш, Іийна-а, лелла-а.*

§ 99. Дош карладоккхуш а, чІагІдаран маьІница а кхоллайелла чолхе деепричастеш шинхьа дефис йуьллуш йазйо.
Масала: *соц-соцу-уш, Іем-Іема-аш, лох-лоху-уш, хорж-хоржу-уш, хьож-хьожу-уш, йуьл-йуьллу-уш, хез-хеза-аш.*

Чолхе куцдешнаш нийсайаздар

§ 100. Орам карлабоккхуш кхолладелла чолхе куцдешнаш дефисца йаздо.
Масала: *сар-сарахь, шар-шарахь, кест-кеста, йух-йуха, йукъ-йукъа, тІаьхь-тІаьхьа, тайп-тайпана (дуьйцу), бес-бесара (олу), дукхе-дукха, гап-гиппехь, дап-диппехь, кІарс-кІирссехь / кІарс-кІирснехь, лап-липпехь / лап-липнехь, къарш-къиршехь.*

§ 101. Цхьа боху дош тІекхетарца кхолладелла чолхе куцдешнаш цхьаьна йаздо.
Масала: *цхьажимма, цхьакІеззиг, цхьанаггахь, цхьатерра.*

§ 102. Аьлла боху дош тІекхетарца кхолладелла чолхе куцдешнаш дефисца йаздо.
Масала: *тІоф-аьлла дІатилира, тап-аьлла дІатийра, парт-аьлла хьалаиккхира, гап-аьлла, дап-аьлла, тІох-аьлла, тІап-аьлла вайнера, тІах-аьлла лелаш вара, гІарчІ-аьлла ву.*

§ 103. ХІара куцдешнаш дефисца йаздо: **диэдда-йукъа, йукъ-кара.**

Чолхе айдардешнаш а, азтардарш а нийсайаздар

§ 104. Чолхе айдардешнаш а, азтардарш а дефисца йаздо. Масала: *эхIе-хIай, хIай-хIай, маржа-йаI, байттамал-йаI, жолам-йаI; гап-гип, дап-дип, чахь-чихь, гов-гив-гов, дап-дип-дап, гап-гип-гап, чахь-чихь-чахь.*

§ 105. Чолхечу айдардешан чаккхенга хIуттуш долу чIагIдаран дакъалг **-кх** дефисца йаздо.
Масала: *маржа-йаI-кх, жолам-йаI-кх, байттамал-йаI-кх, эхIе-хIай-йаI-кх.*

ДЕШХЬАЛХЕНАШ А, ДЕШТIАЬХЬЕНАШ А НИЙСАЙАЗЙАР

§ 106. Доланиг дожарца лелаш йолу «**дуьхьа**», «**хьокъехь**» дештIаьхьенаш къаьстина йазйо.
Масала: *Даймехкан дуьхьа, церан дуьхьа, баккхийчеран дуьхьа, берийн дуьхьа, дийцаран дуьхьа, хетийтаран дуьхьа; белхан хьокъехь, дешаран хьокъехь, дахаран хьокъехь.*

§ 107. «Чу», «тIе», «тIаьхьа», «тIоьхула», «чухула» дешхьалхе а, дештIаьхье а хуьлий лела. Нагахь санна шена хьалха долчу дашца цара латтам кхуллуш белахь, уьш дештIаьхьенаш йу, цундела къаьстина йазйо: *хи чу кхосса (мича кхосса?), стоьла тIе йилла (мича йилла?), хи чухула (дIа) дахара, хи чухула дахара (мичахула дахара?), тIай тIоьхула ваьлла (мичахула ваьлла?), жайни тIе хьажа.*
Кхечу хьелашкахь уьш дешхьалхенаш йу, цундела уьш хандешнашца цхьаьна йазйо: *хи чудоьжна, кIант тIевеъна, книгина тIехьажа, цунна тIаьхьавада*

Цул сов, нагахь царна тIаьхьа догIучу хандашна тIе дешхьалхе йа коьрта къамелан дакъойх долу дош хIотто йиш йелахь, уьш дештIаьхьенаш ларало, цундела къаьстина йазйо: *хи чу (дIа)кхосса, хи чу (тIулг) кхосса, стоьла тIе (охьа)йилла, стоьла тIе (кехат) дилла, хи чухула (дIа)дахара, хи чухула (кема) дахара, тIай тIоьхула (дехьа)ваьлла, тIай тIоьхула (стаг) ваьлла.*
Кхечу меттигашкахь уьш дешхьалхенаш хуьлу, цундела уьш хандешнашца цхьаьна йазйо: *хи чудоьжна, тхуна тIевеара,*

ХУТТУРГАШ НИЙСАЙАЗЙАР

§ 108. Дагардаран маьIнехь дашна тIаьхьа йогIу хуттург «а» хьалхарчу дашах къаьстина йазйо: *Хьава а, Зайнап а, Роза а ишколе йахара. Бацалахь лепара сийна а, можа а зезагаш.*
Ца мега: *Бацалахь лепара сийнаъ, можаъ зезагаш.*

§ 109. ХIоттаман хуттургийн дакъош къаьстина йаздо.
Масала: *нагахь санна, хIунда аьлча, аьлча а, делахь а, хIетте а.*

§ 110. Чолхе хуттургаш **бакъду, цхьабакъду** цхьаьна йазйо.
Масала: *Арахь йекхна йара, бакъду йовха-м йацара.*
Билгалдаккхар. Амма «бакъду» бохучу хуттургах къасто деза хIоттаман сказуеми кхуллуш долу ши дош «бакъ ду».
Масала: *Ахьмада бохург **бакъ ду.***

ДАКЪАЛГАШ НИЙСАЙАЗДАР

§ 111. ХIара дакъалгаш дефисца йаздо: **-кх, -кхи, -кха, -м, -х, -теша, -те, -техьа, -ца, ма-:**
Аьллий-те? Хезний-техьа? Йаздиний-теша?
Асета-м пхиъ даьккхина сочиненина. Иза-х школехь тIех дика дешна йу. Цо йазйина-кх сочинени, цхьа а гIалат доцуш. Иза иштта аьлла-кхи цо.
ма-аллара, ма-хеттара, ма-дийццара, ма-ваххара, ма-йоггIу, ма-моьтту, ма-дуьйцу.
Иза иштта аьллий-ца цо?! Иштта бохурий-ца цо?!
ма-дду, ма-вву, ма-ййу, ма-ббу, лан ма-ллу, ван ма-ллу, хьуна ма-ггу, вох *ма-велли, кIад ма-веллинехь, охьа ма-воьссинехь.*

§ 112. Дакъалг **«ма»**, шеца лела дош орамера мукъаза аз шалхадолуш делахь, дефисца йаздо, дацахь, къаьстина йаздо.
Масала: *Оха школехь Iамадо ма-дарра а, лач а къамелаш.*

шена ма-хетта	*иштта ма хета*
ма-хиллара	*иза ма хуьлу кIеда*
ша ма-варра	*и ша ма вара*
кхосса ма-веллинехь	*кхосса ма ло*
шен ма-хуьллу	*цунна-м ма хуьулу и*
чкъург ма-хьаьвзза	*чкъург ма хьаьвза цуьнан*
стигал ма-ййу	*стигал ма йу сирла*
хьалха ма-хьехабарра	*хьалха а ма хьехийра*

§ **113.** **«Ца»** дакъалг дацаран маьIнехь хандашца къаьстина йаздо: *ца хеза, ца хезна, ца хаьа, ца хета, ца лаьа, ца дуьйцу.*
Масдаршца а, карарчу а, йаханчу а хенан лаамечу причастешца а дакъалг «ца» цхьаьна йаздо: *цахазар, цахаар, цахетар, цалаар, цадийцар; цахезарг, цахезнарг, цахуург, цахиъанарг, цахетарг, цахеттарг, цалуург, цалиъанарг, цадуьйцург.*

§ **114.** Чолхечу масдарехь, причастехь шина орамна йуккъе нислахь а, дешхьалхенний, орамний йуккъе нислахь а, дакъалг **ца** цхьаьна йаздо.
Масала: *къацахетар, дIацаалар, сацагар, дIацаэцар, дIацавийцар, йазцадар /цайаздар, дIацааьлларг, къацахетарг, къацахьегнарг, лазацавар, харццадар, лахцадар, дохацадар, латацадар.*

§ **115.** ЙогIучу хенан лаамечу причастица дакъалг **ца** къаьстина йаздо:
Масала: *ца хеза дерг, ца хета дерг, ца хуу дерг, ца дуьйцу дерг, ца моьтту дерг, ца лору дерг.*

§ **116.** Дакъалгаш **ца** йа **ма** чолхечу хандашехь йуьххьехь а, шина орамна йуккъехь а нисло. Уьш къаьстина йаздо.
Масала: *ма йазде – йаз ма де, ца йаздо – йаз ца до; ма шелло – шел ма ло, ца шелло – шел ца ло; ма кIадло – кIад ма ло, ца кIадло – кIад ца ло.*

§ **117.** Дацаран дакъалг **ца** деепричастица къаьстина йаздо.
Масала: *ца олуш, ца хезаш, ца хеташ, ца моьттуш, ца хоттуш, ца гуш, ца хьожуш, ца дуьйцуш.*

§ **118.** Дакъалг **ца** лаамазчу причастица къаьстина йаздо.
Масала: *ца олу дош, ца аьлла дош, ца хеза дош, ца хезна дош.*

§ **119.** Хандашна тIехьа лела дакъалг «ца» дефисца йаздо: *хиъний-ца, аьллий-ца; хьенех **дIавижнерий-ца**; йамартлоно **кадаьккхин-ца** хьан; дагана а **хиллий-ца** кхин цхьа дог тIеоьшуш; хIетте а **йоьдий-ца** буьйса а шекйоцуш дIа;*

§ **120.** Дакъалгаш **«дела», «дера», «мел», «бен», «хьуна»** къаьстина йаздо: *аьлла дера, дера аьлла, мел хаза а, тийна а ду, ца кхуьу дела; дера вогIур ву; гIали тIе мел кхочу; ша мел дийриг; Зина-м ма йара цигахь, Роза-м ма йахара школе; деккъа тIулгаш бен, цхьа гIулч йаккхал бен.*

§ **121.** **Ур-атталла** боху чолхе чIагIдаран дакъалг йуккъе дефис йуьллуш йаздо.

§ **122.** **ХIан-хIа** боху чолхе дацаран дакъалг йуккъе дефис йуьллуш йаздо.

§ **123.** **«ДуьххьалдIа»** боху дакъалг цхьаьна йаздо.

§ **124.** **«Билггал»** дакъалг мукъаза элп «г» шалхадоккхуш йаздо.

§ **125**. Муьлххачу а хандешан чаккхенга хIотта тарло дацаран дакъалг ***ца (ц),*** иза цхьалхе, чолхе йа дешхьалхенца хиларх башха а доцуш. Дацаран дакъалг ***ца (ц)*** хандешан чаккхенгахь цхьаьна йаздо.
Масала: *алац (ца олу), йаздац (ца йаздо), хаац (ца хаьа), магац (ца мега).*
ЙогIучу набарна гIовла ***эшац****, баханчу безамна хазалла* ***эшац****.*

ЙУКЪАДАЛОЧУ ДЕШНИЙН НИЙСАЙАЗДАР

§ **126.** РогIалла гойтуш долу чолхе йукъадало дешнаш йуккъе дефис йуьллуш йаздо.
Масала: *цкъа-делахь, шолгIа-делахь / шозлагIа-делахь, кхоалгIа -делахь / кхозлагIа -делахь, доьалгIа-делахь / доьазлагIа-делахь.*

§ **127.** ШолгIа дакъа «хьуна» долчу йукъадало дешнийн цхьаьнакхетар къаьстина йаздо: *дуй хьуна, деца хьуна.*

ДОШ ДЕХЬАДАККХАР

§ **128**. Дош цхьана могIанера керлачу могIане дехьадоккху, дешдакъош а ца дохош.
Масала: *ла-ми, га-ли, ча-ми, ил-ли, ол-ха-зар, мел-ла-ша, эм-кал, ич-чар-хо, дIа-дий-ши-ра, ле-ци-ра, ме-ли-ра, во-та, доьх-ка, мер-за, къах-кий-ра, хат-тар, дий-цар.*

§ **129**. Дош дехьадоккхуш, цхьана дешдекъах лаьтта дош декъа мегар дац.
Масала: *лам, лом, диг, некъ, элп, говр, аз, зил, сиз, шач, къаж, жарж.*

§ **130**. Дош дехьадоккхуш, цхьа элп хьалхарчу могIанехь дита а, дехьадаккха а ца мега.
Масала: *ага, ога, эша, угIа.*

§ **131**. Цхьана дешдекъах лаьтта дешхьалхе, дош дехьадоккхуш, йекъа а, йохо а ца мега.
Масала: *дIа-чIагIа, дIа-йелла, схьа-чIагIа, схьа-йелла, тIе-татта, тIе-чIагIа, тIех-вала.*

§ **132**. Шина йа кхаа дешдекъах лаьтта дешхьалхе, дош дехьадоккхуш, дешдакъошца йекъа мега.
Масала: *тIе-ра-йоккху, тIе-ху-ла-тосург, дIа-са-вахара, хьа-ла-эца, хьа-ла-хьо.*

§ **133**. Дош дехьадоккхуш, шала мукъаза элпаш декъа мега.

Масала: *сал-лар, кхал-лар, кхос-сар, хат-тар, дат-тар, бат-там, дил-лина, йит-тина, хаьд-да, аьл-ла, йаьл-ла.*

§ **134**. Дош дехьадоккхуш, шалха шала мукъаза элпаш долчу дешнашкахь дехьадаккхар шина кепара магадо: хьалхарчу элпан шолгIа хьаьрк ца йаздеш а, ший а элп дуьззина йаздеш а.
Масала: *дуьх-хьара – дуьхь-хьара, дак-кха – дакх-кха, дек-къа – декъ-къа.*

§ **135**. Дош дехьадоккхуш, шалха элпаш а, дифтонгаш а йекъа ца мега.
Масала: *къе-га, тер-са, шер-ша, кер-ча, ло-хьа, лой-ша, йал-та де-хьа, йал-та дей-ша, дуь-хьарг, йуьхь-кIам, хьаьр-са, къаь-хьа, хьаьж-на, хаьр-жи-на.*

§ **136.** Дешдакъа ца кхуллуш долу дакъалг ша дехьадаккха ца мега: *ди-кх, со-м, со-х, аьл-ла-кх, кIант-м, ле-кха-ниг-м, кIант-х, ду-кх, мацвелла-кх, стигал-м*

§ **137**. Дош дехьадоккхуш, **ъ, ь, й** шайна хьалхарчу элпех /дешдекъах/ къасто ца мега.
Масала: *айъ-ина/айъи-на, сай-ра, бай-ракх, гIай-ракх, цIий-ло, кIай-ло, йай-ло, компь-ютер/компью-тер, шекь-хила/ шекьхи-ла.*

§ **138**. Аббревиатураш йекъа ца мега.
Масала: *НР, РФ, НГIАССР, НПУ, НПХЬУ.*

§ **139**. Терахьца долу даццина дош дехьа ца доккху: *2019 ш., 15 кеп., 20 сек., 1000 с., 100 л., 80 км, 50 к.*

§ **140**. Цифрашца билгалдинчу терахьан чаккхе дехьайаккха ца мега: *30-чу дийнахь.*

§ **141**. Хьалхарчу цхьана элпа тIе кхаччалц даццина дешнаш декъа ца мега: *и. д. кх. а (иштта дIа кхин а); ц. т. кх. а. (цу тайпана кхин а.)*

§ **142**. ЦIей, ден цIей билгалйиен элпаш а, фамили а керлачу могIане дехьайоккхуш вовшах къасто ца мега: *Тимаев А.Д., Чокаев К.З., Ю.Д. Дешериев, Абдуллаев Л.Ш., Л.Н. Толстой*

ДОККХА ЭЛП ЙАЗДАР

§ **143**. Доккхачу элпаца йазйо:
1) долахь цIераш (адамийн, дийнатийн, хIуманийн, пачхьалкхийн, гIаланийн, йартийн, и. д. кх. а): *Зина, Роза, Луиза, Тоита, Хеда, Зулпаъ, Мохьмад, Ахьмад, Терк, Орга, Советан Союз, Москва, Алма-Ата, «Исламан зIаьнарш», «Даймохк» газет, «Еха буьйсанаш», «Зеламха» цIераш йолу книгаш*; *Ча такхийна тача,*

Юпитер, Сатурн, Уран, Леча, Барза, Чхьонкар, Гуьйриг, Хьама, Шарик, КӀорни, Чухаш, Тулам.
2) предложенин хьалхара дош: *Мархех халла чекхйуьйлучу маьлхан зӀаьнарша таьӀно къегадора, киса санна, кӀайн долу башлаьмнийн кортош.* /М. Сулаев/.

§ **144**. Долахь цӀерех схьадевлла цӀердешнаш йукъара цӀераш ларало, цундела уьш жимачу элпаца йазйо: *Шела – шелахо, Марта – мартанхо, Терк – теркахо, ДегӀаста – дегӀастанхо, Кубань – кубанхо.*

§ **145**. Къаьмнийн а, тайпанийн а цӀераш а, ишттта гӀаланийн а, йартийн а цӀерех кхоллайелла адамийн йукъара цӀераш а кегийчу элпашца йазйо: *нохчи, гӀалгӀа, гуьржи, оьрси, гӀебарто, узбек, казах, новрахо, москвич, Ӏаларо, курчало, бено, цӀонтаро, чӀинхо, гендаргано.*

§ **146.** Пачхьалкхийн, пачхьалкхан субъектийн цӀерашкахь массо дош а, пачхьалкхан (пачхьалкхан субъектийн) лаккхарчу органийн, даржийн цӀераш а даккхийчу элпашца йазйо: *Нохчийн Республика; Россин Федераци; Ӏарбийн Цхьаьнатоьхна Эмираташ; Нохчийн Республикин Куьйгалхо; Нохчийн Республикин Правительство; Нохчийн Республикин Парламентан Председатель; НР-н Правительствон Председатель; Нохчийн Республикин Куьйгалхочун а, Правительствон а Администраци; Нохчийн Республикин Кхерамзаллин Кхеташо; Нохчийн Республикин Йукъараллин Палата; Нохчийн Республикин Конституци; Нохчийн Республикин Куьйгалхочун буьйр; Нохчийн Республикин Правительствон сацам; Нохчийн Республикин Куьйгалхочун а, Правительствон а Администрацин Куьйгалхочун сацам.*

§ **147.** Министерствийн, комитетийн, комиссийн, ведомствийн, учрежденийн, организацийн цӀерашкахь хьалхара дош а, долахь цӀераш а доккхачу элпаца йазйо, кхидӀадерш – кегийчу элпашца йаздо: *Къилбаседа Кавказан гӀуллакхийн министерство; Нохчийн Республикин пачхьалкхан университет; Нохчийн Республикин могашалла Ӏалашйаран министерство; А.А. Айдамировн цӀарах* ***къ****оман библиотека,* амма: *Могашалла Ӏалашйаран министерство;* ***Къ****оман библиотека; Нохчийн Республикин экономикин а, йукъараллин кхерамзаллин а кхеташо; НР-н Правительствон туризман министерство.*

Масала: *Со тахана Дешаран а, Ӏилманан а министерстве вахара. Спорстменийн хьокъехь къамел хилира Физически культурин, спортан министерствехь. Баккхий кхиамаш бу Автомобилийн некъийн министерствон.*

§ **148**. Пачхьалкхийн, къаьмнийн исторехь хиллачу баккхийчу хиламийн цӀераш доккхачу элпаца йазйо. Ша хилам билгалбен дош (тӀом, революци, гӀаттам) жимачу элпаца йаздо: *Сийлахь-боккха Даймехкан тӀом, Февралан революци, Дуьненан шолгӀа тӀом, Кавказан тӀом, Французийн революци.*

§ 149. Орденийн, мидалийн, пачхьалкхан кхидолчу совгӀатийн цӀераш даккхийчу элпашца йазйо, ткъа цу цӀерашкахь хуьлуш долу «орден», «мидал», кхидолу дешнаш жимачу элпаца йаздо.
Масала: *Кадыровн орден, ДоттагӀаллин орден, Къонахаллин орден, «Ненан сий» мидал, Сийлаллин грамота, Баркаллин кехат.*

§ 150. Дезачу а, гӀарадевллачу а денойн цӀераш доккхачу элпаца йазйо.
Масала: *Хьалхара май, БорхӀалгӀа март, Керла шо, Нохчийн меттан де, Толаман де.*
Нагахь рогӀаллин терахьдош цифраца билгалдоккхуш хилахь, цунна тӀаьхьадогӀу дош доккхачу элпаца йаздо.
Масала: *1-ра Май, 8-гӀа Март.*

§ 151. Ӏилманийн, бӀаьхаллин даржийн, гӀуллакхаллин, сийлаллин цӀераш кегийчу элпашца йазйо.
Масала: *НР-н Ӏилманийн академин президент, инарла-лейтенант, инарла-майор, инарла-полковник, Пачхьалкхан планови комиссин председатель, РСФСР-н хьакъволу артист, РФ-н халкъан хьехархо, НР-н халкъан артист.*

§ 152. «Турпалхо» боху цӀердешан йаздаран ши кеп йу. Сийлаллин цӀеран маьӀнехь доккхачу элпаца йаздо: *Россин Турпалхо, Советски Союзан Турпалхо;* йукъарчу маьӀнехь – жимачу элпаца: *романан турпалхо, майра турпалхой, туьйранан турпалхо, историн турпалхо.*

§ 153. «Даймохк» боху цӀердош доккхачу элпаца йаздо.

§ 154. Дуьненан агӀонийн цӀераш шайн коьртачу маьӀнехь кегийчу элпашца йазйо: *къилбе, къилбаседе, малхбале, малхбузе.*
Нагахь и цӀераш мехкийн цӀерийн маьӀнехь хилахь, уьш доккхачу элпаца йазйо.
Масала: *Геннара Малхбале, Малхбузен пачхьалкхаш.*

§ 155. Россин Федерацина йукъайогӀуш йолчу республикийн цӀерашкахь массо а дош доккхачу элпаца йаздо, ткъа областийн, округийн, крайн, автономин областийн цӀерашкахь хьалхара цхьа дош доккхачу элпаца йаздо.
Масала: *Нохчийн Республика, Ставрополан край, Ростован область, Ненцойн къоман округ.*

§ 156. Йукъарчу маьӀнехь «республика» дош жимачу элпаца йаздо.
Масала: *Россина йукъайогӀу республикаш; Къилбаседа-Кавказан республикаш.*

§ 157. Долахъчу цӀерашкахь – аббревиатурашкахь дерриге а элпаш даккхий йаздо: *НР, РФ, НР ӀА, РӀА, ЧГТРК, НПУ.*
Йукъара цӀераш билгалйеш а, аьзнашций, дешдакъошций дешалуш а долу чолхедаццдина дешнаш кегийчу элпашца йаздо: *вуз, йуьртсовет, госхоз, районо.*

§ 158. Областийн, кIоштийн, йартийн администрацийн цIерашкахь хьалхара цхьа дош доккхачу элпаца йаздо: *Карагандан область, Алма-Атан область, Теркан кIошт, Шелан администраци, Шуьйтан а, Веданан а кIошташ.*

АДМИНИСТРАЦИЯ ГЛАВЫ И ПРАВИТЕЛЬСТВА ЧЕЧЕНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ • ДЕПАРТАМЕНТ ДОКУМЕНТАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ • № 5